

THEOLOGIA BIBLICA

Debreczeni Ákos*

Debrecen

A judaizmus feltámadásképe

Bevezetés

A judaizmus feltámadásképeit vizsgálva elsőként két technikai dolgot kell megkülönböztetnünk egymástól, és pedig azt, hogy szó szerint vagy pedig átvitt értelemben vett feltámadást látunk a vizsgált textusokban. Szó szerint, mint például a Dán 12,2-ben, ahol a קִיץ – „felébredni” ige olvasható;¹ vagy átvitt értelemben, ahogyan Jézus is értelmezi a 2Móz 3,6-ot.² Ehhez a kategóriához tartozik még az újjáteremtés, a Seólból való kihozatal, az elragadtatások és az örökkévalóság gondolata. Ezek közül a feltámadás csupán az egyik út, amely a túlvilági létet vagy az e világi lét megőrzését jelentheti.

Jelen dolgozatban nem térek ki az átvitt értelemű feltámadás textusainak vizsgálatára, hanem csak azokat a szövegeket vizsgáljuk, ahol szó szerint jelenik meg a feltámadás, vagy az ahhoz szorosan kötődő fogalmak.³ Ezen belül csoportokra tagoltam a feltámadással kapcsolatos textusokat és szövegeket.

Az első főcsoport azt mutatja, hogy kire vonatkozik a feltámadás. Az idetartozó szövegek esetében még nem beszélünk testi vagy lelki feltámadásról, csupán csak arról, hogy kire vonatkozik a feltámadás. Itt négy alcsoportot tudunk megkülönböztetni: 1. a feltámadás mint Isten hatalmának megmutatkozása; 2. nemzeti reménység; 3. kivételes esetek, újjáéledések; 4. egyéni feltámadás.

A második főcsoport a feltámadás milyenségét írja le, vagyis azt, hogy az adott szöveg beszél-e erről, és ha igen, akkor testi, lelki vagy pedig egyéb jellegű leírást

* Debreczeni Ákos József (Arad, 1998) a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen (DRHE) folytatott teológiai tanulmányokat (2017–2023), jelenleg a DRHE Doktori Iskolájának hallgatója. Kutatási területe: az ókori mediterrán világ feltámadásképe, a görög-római vallásosság feltámadásképzete, az Újszövetség túlvilágképe. E-mail címe: akosdebreczeni98@gmail.com.

¹ וְרַבִּים מִיִּשְׂרָאֵל אֲדַמְתָּ עִפְרָיִם וְקִיצוּ אֱלֹהֵי לְחַיֵּי עוֹלָם, „Azok közül, akik a föld porában alszanak, sokan felébrednek majd: némelyek örök életre...”

² אֲנִי אֱלֹהֵי אַבְרָהָם אֱלֹהֵי יִצְחָק וְאֱלֹהֵי יַעֲקֹב – „Én vagyok atyádnak Istene, Ábrahám Istene, Izsák Istene és Jákób Istene.”

³ A feltámadás átvitt értelmére nézve ld. Sigvartsen, Jan Age: *Afterlife and Resurrection Beliefs in the Apocrypha and Apocalyptic Literature*. Vol. 1–2. Jewish and Christian Texts in Contexts and Related Studies, 29. Bloomsbury T&T Clark, London–Oxford–New York–New Delhi–Sydney 2019 és Enghy Sándor: *Halál és élet. Ószövetségi összefüggések*. Hernád Kiadó, Sárospatak 2024.

nyújt a feltámadt személyekről, illetve csoportokról.⁴ Vizsgálatomat tehát két síkon végeztem, majd összegzésképpen táblázatban szemléltetem eredményeimet.

1. Az Ószövetség szűkszavú túlvilágképe

A túlvilágba vetett hitről és azon belül a feltámadásról szóló textusok viszonylag csekély részét teszik ki a Héber Biblia szövegállományának, és ezek rendkívül szűkszavúan írnak a túlvilági létről. Megfigyelhető, hogy ez a szűkszavúság feloldódni látszik a babiloni száműzetés után keletkezett szövegekben, azonban a halál fatalitása nem oldódik fel. A halál véglegességének átlépésére a kései iratokban találhatunk példákat. A legtöbbet idézett textus a már említett Dán 12,2, amely a kollektív feltámadás képével szembesíti az olvasót: akik alszanak a föld porában (מִי־שֵׁנִי אֲדַמְתָּ-עִפָּר), fölébrednek, fölkelnek (יָקִיצוּ), és ezzel teljesen ellentmond annak a már axiómának tekintett képzetnek, hogy aki meghalt, nem élhet újra (Jób 14,12; Jer 51,39; Ám 5,2).⁵

A Tóra és a deuteronomista iskola visszafordíthatatlan végként írja le a halált. A törvények és parancsolatok megtartása életet ígér, azoknak megszegése pedig halált (Deut 27,11–28,44; Lev 26,1–39).⁶ A halál az az állapot, amelyben az ember elveszíti az Istentől egy bizonyos időtartamra kapott életerejét (Gen 2,7; 1Kir 17,17 skk; Jób 34, 14–15; Zsolt 104,28 skk),⁷ és a Seólba jut, amely az árnylekek egyetlen gyűjtőhelye, ugyanis a halált követően ide szállnak alá mind a jók, mind a rosszak (Jób 26,6; Péld 15,11; 27,20).

1.1. A Tóra és a deuteronomisztikus történeti mű feltámadásképe (Józs – 2Kir)

A Tóra szűkszavúan beszél a túlvilágról, sőt bizonyos helyeken elhallgatja, vagy éppen tiltja a túlvilágról alkotott képet. A papi réteg (P) éppen csak érinti a temetkezés kérdését. A Deuteronomium is ködösen fogalmaz Mózes sírját illetően (34,6).⁸ A túlvilág említése kimerül a családi sírboltok megemlékezésében, amelyek

⁴ Hasonlóan kategorizálja Johnston, Philip S.: *Shades of Sheol: Death and Afterlife in the Old Testament*. Apollos. InterVarsity Press, Downers Grove, IL 2002, 218–230 és Sigvartsen, Jan Age: *i. m.* 249–251.

⁵ Seow, Coon-Leong: *Daniel*. Westminster Bible Companion. Westminster John Knox Press, Louisville 2003, 187.

⁶ Cielontko, Dávid: Resurrection in Early Judaism within the Context of Existing Beliefs About the Afterlife. In: Bargár, Pavol (ed.): *Bible, Christianity, and Culture. Essays in Honor of Professor Petr Pokorný*. Karolinum Press, Prague 2023, (31–64) 33.

⁷ Herczeg Pál: Halál. In: Bartha Tibor (szerk.): *Keresztyén bibliai lexikon*. I. kötet. A Magyarországi Református Egyház Kálvin Kiadója, Budapest 1993, (556–558) 556.

⁸ Friedman, Richard Elliott – Overton, Shawna Dolansky: Death and Afterlife: The Biblical Silence. In: Avery-Peck, A. J. – Neusner, J. (eds): *Judaism in Late Antiquity. Part 4: Death, Life-*

egyébként fontos társadalmi és vallási jelentőséggel bírtak. Ezenkívül a papi szerzők nem beszélnek túlvilágról, csupán a tilalmak esetében találunk utalást erre (Deut 26,14; Lev 19,31; 20,6; 20,27). A Lev 19,27–28⁹ és a 21,5¹⁰ a kánaáni halottkultusz ellen szól. A környező népek túlvilággal kapcsolatos viszonya fenyegetést hordoz magában, ezért a papi szerző ezen kultuszok és gyakorlatok elkerülésében érdekelt. A papi szövegek erősen szabályozott kultikus életet írnak elő, akárcsak a Deuteronomium is, s talán ennek az erős szabályrendszernek esett áldozatul a túlvilágról való értekezés, amely egyáltalán nem volt ismeretlen, sőt archeológiai bizonyítékok is alátámasztják, hogy a túlvilágról szóló képalkotás szerves része volt az izraeliták gondolkodásának, ugyanis számos feltárt sír is ezt tükrözi.¹¹

Richard Elliott Friedman és Shawna Dolansky Overton azt feltételezi, hogy ez a masszív hallgatás nem véletlen, mivel megfigyelhető a papi réteg által írt vagy az általuk átdolgozott könyvek szövegállományában is. A korai próféták könyveiben sem találunk olyan textusokat, amely kapcsolódna az ember feltámadásához. Akárcsak a Tórában, az ő könyveikben is tiltásokkal és a JHVH-kultusz tisztasága iránti igénnyel találkozhatunk. A nem papi szerzők megszokott módon használják ezeket a szavakat. Két olyan szöveghelyet érdemes megemlítenünk, amelyben előjön a feltámadás gondolata. Mindkettő JHVH nagyságát és mindenhatóságát írja le. Az első Mózes énekében lelhető fel (Deut 32,39), amely Isten mindenható hatalmáról beszél: „Lássátok be, hogy csak én vagyok, nincsen Isten rajtam kívül! Én adok halált, és én adok életet [וַאֲחֵיהִי] (pi'el)], összezúzok és gyógyítok, nincs, aki kezemből kimentsen.”¹² A másodikat Anna hálaénekében olvashatjuk (1Sám 2,6): „Az ÚR megöl és megelevenít [וּמְחִיָּה] (pi'el)], letaszít a sírba, és újra felhoz onnét.” Mindkettő ugyanazt kívánja kifejezésre juttatni.¹³ Philip S. Johnston meglátása szerint ezen textusok semmit sem mondanak a feltámadás emberre vonatkozó részéről, itt csak annyi láthatunk, hogy JHVH hatalma a halál felett is uralkodik.¹⁴ Azonban azt fontos megjegyeznünk, hogy mindkét esetben himnuszokról van szó, amelyek eltérnek időben és műfajban a környező

After-Death, Resurrection and the World-to-Come in the Judaisms of Antiquity. Handbook of Oriental Studies, 49. Brill, Leiden–Boston–Köln 2000, (35–59) 47.

⁹ „Ne nyírjátok le halántékotokról a haját, és ne csúfítsd el a szakállad végét! Ne vagdossátok be testeteket halottért, és ne végezzetek magatokon tetoválást. Én vagyok az ÚR!”

¹⁰ „Ne borotválják kopaszra a fejüket, szakálluk szélét ne nyírják le, és a testüket ne vagdosák be.”

¹¹ Friedman, Richard Elliott – Overton, Shawna Dolansky: *i. m.* 35.

¹² Nelson, D. Richard: *Deuteronomy. A Commentary.* The Old Testament Library. Westminster John Knox Press, Louisville 2002, 369–370., 377.

¹³ Auld, A. Graeme: *I & II Samuel. A Commentary.* The Old Testament Library. Westminster John Knox Press, Louisville 2011, 38.

¹⁴ Johnston, Philip S.: *i. m.* 219–220.

szövegektől.¹⁵ Ezért a feltámadással kapcsolatos gondolatot itt műfaji sajátos-ságnak is tekinthetjük.

A felsoroltak mellett a deuteronomisztikus történeti műben (DTM) olyan feltámadásról is olvashatunk, ahol az egyén a halált követően éled újra. Az első ilyen történet a sareptai özvegy fiának Illés próféta általi feltámasztása (1Kir 17,21–22), amelyben nem találunk olyan szót, amely sajátosan fejezné ki a feltámasztást, hanem csak annyit, hogy a lélek visszatért a fiúba: „Azután háromszor ráborult a gyermekre, és így kiáltott az Úrhoz: Istenem, URam! Térjen vissza a lélek ebbe a gyermekbe! [וַתָּשָׁב נַפְשׁ-הַיֶּלֶד עַל-קִרְבּוֹ]! z ÚR meghallgatta Illés szavát, a lélek pedig visszatért a gyermekbe, és az föléledt [וַתָּשָׁב נַפְשׁ-הַיֶּלֶד עַל-קִרְבּוֹ וַיַּחַי].” Arról nem tudunk, hogy a fiú valóban halott lett volna, vagy csak nagyon közel volt a halálhoz.¹⁶ A tulajdonképpeni feltámasztást, az életbe való visszahozást maga JHVH végzi el a prófétai közbenjárásra.¹⁷

Ehhez hasonlót találunk a 2Kir 4,18–37-ben, ahol Elizeus feltámasztja a súnémi asszony fiát. A szöveg itt sem tartalmazza a feltámadás valamelyik *terminus technicus*-át, csak annyit ír, hogy a fiú „felnyitotta a szemét” (וַיִּפְקַח הַנַּעַר אֶת-עֵינָיו), és ez annak a jele, hogy Elizeus imája és tettei sikeresek voltak.¹⁸

A próféták mindkét esetben csupán közvetítik a feltámasztást vagy gyógyulást, ugyanis ezek a gyerekek friss halottak voltak, a feltámasztó erő magától JHVH-tól származik.¹⁹ Johnston jegyzi meg, hogy Illés és Elizeus inkább sámánokra hasonlítanak, mint prófétákra, azonban Isten mindenhatósága és egyedülállósága következtében ők csupán közvetítők, mivel nem ők gyógyítanak vagy támasztanak fel.²⁰

A harmadik történet azt beszéli el, hogy az Elizeus csontjai mellé belökött holttest életre kelt, felkelt, talpra állt vagy feltámadt (2Kir 13,20–21): „Azután meghalt Elizeus, és eltemették. A következő esztendőben móábi rablócsapatok törtek be az országba. Éppen akkor temettek egy embert, de amikor meglátták a rablócsapatot, belökték azt az embert Elizeus sírjába, és elmentek. Az az ember pedig hozzáérve Elizeus teteméhez, életre kelt, és talpra állt [וַיַּחַי וַיָּקָם עַל-רַגְלָיו].” A szövegnek az a különlegessége, hogy tartalmazza a feltámadás egyik szakszavát, a **קום** igét is. Ebben a történetben kimondottan szól arról, hogy JHVH hatalma tette volna ezt. Sőt élő próféta sem járt közben. A feltámadást követően a szöveg nem kommentálja a csodát, amely tulajdonképpen csak mellékszála az elbeszél

¹⁵ Szókészlete nagyon hasonlít a Zsolt 112,9-hez és a Zsolt 89,17-hez. Auld, A. Graeme: *i. m.* 38.

¹⁶ Sweeney, A. Marvin: *I & II Kings. A Commentary*. The Old Testament Library. Westminster John Knox Press, Louisville 2007, 215.

¹⁷ Uo. 214.

¹⁸ Uo. 290–291.

¹⁹ Uo. 215–216.

²⁰ Johnston, Philip S.: *i. m.* 221.

történetének.²¹ A történet számunkra azért fontos, mert megjelenik benne a felkelés, az előállítás, a feltámadás ószövetségi ígéje. A szentíró kerülni kívánja azt, hogy Elizeus holtteste olyan csodás eszköz lenne, amely halottakat támaszt fel.

Exkürzus.

A קום ige mint a feltámadás és helyreállítás terminus technicus

A קום ige, amelynek alapjelentése „felállni”, „felkeni”, „fellépni”, „megjelenni”, a kései szövegekben „helyreállítani” és „feltámasztani” jelentéssel is előfordul. Megjelenik csodás események leírásában, például a fentebb idézett 2Kir 13,21-ben; jelenthet felgyógyulást, szabadítást (Ex 21,19; Zsolt 41,11), és a nemzeti megmaradást is (Hós 6,1–3). Használható szkeptikus (Jób 14,12; Ézs 26,14) és reményt sugalló (Ézs 26,19; Jób 19,25) módon is. Tehát jelentése nagyban függ a szövegkörnyezettől. A későbbi korok redaktorai és a Septuaginta (LXX) fordítói viszont már tudatosan használták a feltámasztás igéjeként. A LXX az ἀνίστημι (85%) és az ἐγείρω (28%) igével adja vissza a קום igét, viszont használatuk nem egyértelmű. Például az Ézs 26,14 בְּלִיְיָהוּ רָפְאִים בְּלִיְיָקֻמוֹ mondatát az LXX ekképpen adja vissza: οἱ δὲ νεκροὶ ζῶην οὐ μὴ ἴδωσιν, οὐδὲ ἰατροὶ οὐ μὴ ἀναστήσωσιν, s ebben az esetben a fordítók egy része nem támogatja a יָקֻמוּ, illetve az ἀναστήσωσιν „feltámadnak” értelmű átültetését.²² Viszont az Ézs 26,19-ben יְחִיו מִתֵּיֶד נְבִלָתִי יְקוֹמוֹן הַקִּיצוֹ וְרָנְנוּ שְׂכָנֵי עִפְרָיִם כִּי טַל אֹרֶת טֶלֶף וְאֶרֶץ רָפְאִים תְּפִילִּי: – ἀναστήσονται οἱ νεκροί, καὶ ἐγερθήσονται οἱ ἐν τοῖς μνημείοις, καὶ εὐφρανθήσονται οἱ ἐν τῇ γῇ· ἡ γὰρ δρόσος ἡ παρὰ σοῦ ἰαμα αὐτοῖς ἐστίν, ἡ δὲ γῇ τῶν ἀσεβῶν πεσεῖται.) elfogadják a feltámadással való fordítást.²³ Valószínűsíthető, hogy a קום ige „feltámadni” fordítása az LXX-nek köszönhetően honosodott meg a pszeudoepigráf iratokban és az Újszövetségben.²⁴

²¹ Sweeney, A. Marvin: *i. m.* 360.

²² Ezt tükrözik a magyar fordítások is. RevK: „A meghaltak nem élnek, az árnyak nem *kelnek föl*.” RUF: „A halottak nem kelnek életre, az árnyak nem *támadnak föl*...” SZIT: A holtak nem kelnek életre, s az árnyak nem *támadnak fel*... KNB: „A halottak nem élnek, az árnyak nem *támadnak fel*...”

²³ RevK: „Megelevenednek halottaid, és holttesteim *fölkelnek*: serkenjeteek föl és énekeljeteek, akik a porban lakoztok, mert harmatod az élet harmatja, és visszaadja a föld az árnyakat! RUF: „De a te halottaid életre kelnek, *feltámadnak* a holttesteik! Ébredjeteek, és ujjongjatek, kik a porban laktok! Mert harmatod a világosság harmata, és a föld visszaadja az árnyakat. SZIT: „Életre kelnek majd halottaid, és holttestük feltámad. Keljeteek föl, és ujjongjatek mind, akik a porban nyugosztok! Mert világosság harmatja a te harmatod, és az árnyak országa szülni fog.” KNB: „Életre kelnek majd halottaid, holttestük feltámad. Ébredjeteek és ujjongjatek, akik a porban laktok! Mert világosság harmatja a te harmatod, és a föld újjászüli az árnyakat.”

²⁴ Gamberoni, Johann: קום *qûm*. In: Botterweck, G. Johannes – Ringgren, Helmer – Fabry, Heinz-Josef (eds): *Theological Dictionary of the Old Testament*. Vol. XII. Trans. by Douglas W. Stott.

A királyok könyvének két történetében mindkét próféta aktívan járul hozzá az elhunytak újjáélesztéséhez, a harmadik történetben pedig úgy tér vissza a halott az életbe, hogy hozzáér Elizeus csontjaihoz. Az első két feltámasztástörténet JAHVE nagyságát hivatott bemutatni, a harmadikban pedig nem találunk teológiai summát, a feltámasztástörténet nem kap befejezést.

A fentiek alapján kijelenthetjük, hogy ahol a DTM-ben feltámadásról vagy újjáéledésről van szó, majdnem minden esetben Isten nagysága jut kifejezésre, az egyénre vagy a közösségre nézve pedig csak annyiban történik utalás, amennyiben az hozzájárul JAHVE nagyságához. Kivételt képez az utolsó történet, amelyben inkább Elizeus nagyságát hivatott tükrözni, azonban a szöveg szűkszavúsága nem árul el többet.

1.2. *A próféták és a bölcsességirodalom*

A prófétai és bölcséleti irodalom már sokkal színesebb képet mutat. Megjelenik benne az egyéni és a közösségi feltámadás, valamint olyan utalások, amelyeket érthetünk feltámadásnak, de nem tudjuk bekategorizálni. Elsőként az egyéni feltámadást mutatom be, ezt követően a közösségit, végül pedig azokat a textusokat, amelyek nem sorolhatók egyértelműen a feltámadásról szóló szövegek kategóriájába.

1.2.1. *Az egyéni feltámadás*

A feltételezhetően hettita eredetű רָפְאִים – „a halott lelkek, árnylelkek” jelen-tésű kifejezést, amely a főnóciái és ugariti feliratokon is olvasható, Proto-Ézsaiás használja (14,9; 26,14.²⁵ A 19,3-ban a „halottidézők” (אֲטִים) kifejezést is olvashatjuk, amely a halál utáni létet foglalja magába.²⁶ A Seól (שְׁאוֹל) kifejezés gyakran fordul elő Proto-Ézsaiásnál (5,14; 10,29; 14,9; 14,11; 14,15; 28,15; 28,18; 38,10). A felsorolt lókusokban használt רָפְאִים, אֲטִים és שְׁאוֹל szavak jól tükrözik, hogy nem mindegyik szerzőcsoport tabuizálta a túlvilág létét és a hozzá kapcsolódó szó-készletet.²⁷ Azonban a Tórában és DTM-ben nem található olyan képzet, amely szerint az evilág és túlvilág átjárható lenne. Aki meghal, az elődei mellé kerül, és ez az élet beteljesülését jelenti (Gen, 25,8.17; 35,29; 49, 29.33; Num 27,13; 31,2).

A prófétai iratok és a bölcsességirodalom műfaji szinten is lehetővé tette, hogy az ószövetségi teológia filozofikus irányvonalat vegyen. Gondolhatunk itt Jób könyvére, amely a teodícea kérdéskörét taglalja. Ezen iratokban számtalan textus

William B. Eerdmans Publishing Company Grand Rapids, Michigan–Cambridge, U. K. 2003, (589–612) 601–610.

²⁵ Friedman, Richard Elliott – Overton, Shawna Dolansky: *i. m.* 42.

²⁶ Uo. 44.

²⁷ Uo. 53.

foglalkozik a halállal és a túlvilág gondolatával,²⁸ azonban kifejezetten feltámadáshoz köthető gondolatokkal elsőként csak Ézsaiás könyvében találkozhatunk. Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a kutatók között nincs konszenzus ebben a tekintetben, és többen is figyelmeztetnek, hogy a feltámadással kapcsolatosnak tűnő ószövetségi textusok nem minden esetben utalnak a feltámadásra. Ezért, hogy elkerüljük a téves értelmezést, mindig a szöveg helyzetéből és ne saját képzetünkben induljunk ki. Viszont meglátásom szerint az ézsaiási nyelvezet jó kiindulópont lehet arra, hogy meghúzzuk a feltámadásképzet határát. A kérdéses szakasz a már idézett Ézs 26,19 – „De a te halottaid életre kelnek, föltámadnak [יקומו] a holttesteik!” –, amely a porból való testi feltámadást sejteti. A kutatók véleménye viszont megoszlik abban a tekintetben, hogy beszélhetett-e valóban Ézsaiás testi feltámadásról Kr. e. 300-ban.²⁹ Alan F. Segal szerint Ézsaiás eszkatologikus testi feltámadásról beszél olyan értelemben, ahogyan azt a későbbi bibliai szerzők teszik.³⁰ A kutatók véleményének megosztottsága nem véletlen a témában, azonban az kijelenthetjük, hogy a későbbi szerzők úgy tekintettek az Ézs 26,19-re, mint ami egyértelműen a „proto-feltámadás” textusa.

A Dán 12,2 – „Azok közül, akik a föld porában alszanak, sokan felébrednek majd: némelyek örök életre, némelyek gyalázatra és örök utálatra” – már kevésbé megosztó, s amint azt azonnal észrevehetjük, ez a szövegrészlet átveszi az ézsaiási porból való felkelés gondolatát. Azonban a szöveg kontextusa olyan eszkatologikus töltetet ad a versnek, amely már beletartozik a feltámadás gondolatkörébe.³¹ A feltámadást követően megtörténik a szétválasztás. Dániel már számol azzal, hogy nemcsak az igaz emberek támadnak fel, hanem a gonoszok is. George W. E. Nickelsburg rámutat, hogy az Ézs 26,9³² és a Dán 12,2–3 között kapcsolat fedezhető fel szövegállomány szintjén is.³³ Ezek szerint a Dániel könyvének szerzője tudatosan használta és eszkatologikus töltettel látta el a nép feltámadásáról

²⁸ Vö. Balogh Csaba: Halál utáni élet és feltámadás az Ószövetségben és a keresztyén írásmagyarázatban. In: *Református Szemle*, 110. (2017/5), (463–479) 465.

²⁹ Cavallin, Hans Clemens Caesarius: *Life After Death: Paul's Argument for the Resurrection of the Dead in I Cor 15. Part 1: An Enquiry into the Jewish Background*. Coniectanea Biblica: New Testament Series, 7. CWK Gleerup, Lund 1974, 106.

³⁰ Segal, Alan F.: *Life After Death: A History of the Afterlife in the Western Religions*. Doubleday, New York 2004, 263.

³¹ Balogh Csaba: *i. m.* 472.

³² Egyes kutatók az Ézs 66,24-et is idesorolják. Vö. Elledge, C. D.: *Resurrection of the Dead in Early Judaism, 200 BCE – CE 200*. Oxford University Press, Oxford 2017, 21.

³³ Nickelsburg, George W. E.: *Resurrection, Immortality, and Eternal Life in Intertestamental Judaism and Early Christianity*. Harvard Theological Studies, 56. Harvard University Press, Cambridge 2006, 38–39.

szóló részt.³⁴ De míg Ézsaiás a saját korára vonatkoztatja ezt az újjáéledést,³⁵ addig Dániel továbbgondolja a nép újjáéledéséről szóló próféciaát, és ezt a jövőben látja.

A Dán 12,1–3-ban olvasható kettős feltámadás újszerűsége nemcsak az ézsaiási háttérrel sejteti, hanem a Zsolt 145,20-at is, amely a gonoszok pusztulásáról szól: „Megtartja az Úr mindazokat, akik őt szeretik, de a bűnösöket mind elpusztítja.” A végső időkben Izráel meg fog újulni, a gonoszok és az értelmesek elválnak egymástól. A Dán 12,3-ban olvasható fénylés és asztrális testet öltés képe („Az értelmesek fényleni fognak, mint a fénylő égbolt, és akik sokakat igazságra vezettek, mint a csillagok, mindörökké.”) utalhat a görög-római vallásosságra, azonban meglátásom szerint ez inkább az új ég és új föld ézsaiási prófécijában gyökerezik („Mert én új eget és új földet teremtek, a régire nem is emlékeznek, senkinek sem jut eszébe.” Ézs 65,17). Jóllehet a kettős feltámadás gondolata új, ez azokból a hagyományokból épül fel, amelyek ismertek voltak: a jók megjutalmazásának és a gonoszok megbüntetésének felfogásából.³⁶ Dániel könyve pedig eszkatologikus környezetbe helyezi ezeket.³⁷ Balogh Csaba meglátása szerint az ószövetség belső rendszere lehetetlenné teszi, hogy feltámadásról beszéljünk. Viszont a Dán 12,2 megteszi azt a hermeneutikai lépést, amellyel a későbbi szerzők érvelhetnek a feltámadáshit mellett.³⁸

1.2.2. Nemzeti feltámadás

A prófétai irodalomban nemcsak az egyén halála okoz krízist, hanem egy nemzet elpusztulása is. A következőben két olyan textusra térünk ki, amelyek erre a krízisre adnak választ.

Ezékiel könyvének 37. fejezetében egy látomás szemlélteti a nemzet feltámadásának gondolatát. Az 1–14-ben egy fordított dekompozíciós folyamatot látunk: a kiszáradt csontokra visszakerülnek az inak és az izomok, s JHVH életet lehel a bőrrel beborított testekbe, hogy megelevenedjenek. Egyes kutatók szerint ezt csak metaforikusan lehet feltámadásnak értelmezni, ugyanis itt a nép helyreállításáról van szó.³⁹ Ez a szövegrész viszont egy olyan kiegészítéssel bővült Kr. e. 300 körül (13b–14), amely az előző verseket a sírból való kihozatallal állítja

³⁴ Kustár Zoltán: *Beregetés az Ószövetség irodalmába*, 494.

³⁵ Ézsaiásnál az Ebed-JAHVe énekekben is megtalálhatjuk ezt a felfogást: a szenvedő szolgál maga a fogságban lévő nép.

³⁶ A későbbiekben ebből a hagyományból merít Ezsdrás negyedik könyve (4Ezsdrás 9,15–16) és Bárúk apokalipszisének szerzője, amikor a messiási uralkodásról beszélnek (2Bárúk 51,12).

³⁷ Levenson, Jon D.: *Resurrection and the Restoration of Israel*, 197.

³⁸ Balogh Csaba: *i. m.* 478.

³⁹ Enghy Sándor: *i. m.* 126–127.

párhuzamba (a kiegészítést dőlt betűvel jelzem): „Majd megtudjátok, hogy én vagyok az ÚR, *amikor fölhyitom sírjaitokat, és kihozlak sírjaitokból, én népem! Lelkemet adom belétek, életre keltek, és letelepítelek benneteket a saját földetekben. Akkor majd megtudjátok, hogy én, az ÚR, meg is teszem, amit megmondtam – így szól az ÚR.*” Feltételezhető, hogy az 1–13a eredetileg metaforikus módon írta le Izráel helyreállítását, és majd csak későbbi kiegészítés révén került kapcsolatba a sírból való kihozattal (וְבִהְיוֹתִי אִתְּכֶם מִקְבְּרוֹתֵיכֶם).⁴⁰ Enghy Sándor szerint az Ez 37-ben a feltámadás tanfejlődését követhetjük nyomon.⁴¹ A későbbi kiegészítés, amely a sírból való kihozattal erősíti meg, arra enged következtetni, hogy az adott korban szükségessé válhatott az előző versek értelmezése. Valószínű, hogy Ezékiel eredeti üzenete nem tartalmazta a közösségi feltámadás gondolatát, hanem csak a nemzeti újjáéledését, és csak a későbbi redaktorok révén értelmezhető a közösségi feltámadás előfutáraként.⁴² Ezáltal jól nyomon követhető a DTM feltámadásképből való átmenet, vagyis hogy ez Isten nagyságát hivatott jelezni a közösségi feltámadás valósága felé.

A Hós 6,1–2-ben a következőket olvashatjuk: „Jöjjetek, térjünk meg az ÚRhoz, mert ő megsebez, de meg is gyógyít, megver, de be is kötöz bennünket. Két nap múltán életre kelt, harmadnapra föltámaszt bennünket, és élünk majd előtte. A próféta itt JAHVE könyörületos gyógyítását hirdetve szólít fel a megtérésre, a hozzá való visszatérésre. A beteg és összetört nép meggyógyulása tehát szorosan összefügg bűnbánatukkal és engedelmességükkel. A 6,2 szövegállománya, („Jöjjetek, térjünk meg az ÚRhoz, mert ő megsebez, de meg is gyógyít, megver, de be is kötöz bennünket. Két nap múltán életre kelt, harmadnapra föltámaszt bennünket, és élünk majd előtte.”), különösen a két tárgyas személyragos ige [יְחִינּוּ] (pi‘el) – „életre kelt minket” és יִקְמִנוּ (hif‘il) – „föltámaszt minket”] meg egyezik a Deut 32,39, az 1Sám 2,6 és az Ézs 26,19 szókészletével. De míg itt a יְחִינּוּ JHVH nagyságát és halál feletti hatalmát mutatja be, addig az Ézs 26,19-ben álló יִקְמִנוּ az egyén feltámadásának lehetőségét jelzi.⁴³ Ez a szövegrészlet, akár csak az Ez 37, a nemzet újjáéledését vetíti előre, de már ott vannak benne azok az igék, amelyek a tulajdonképpeni feltámadás kifejezésére szolgálnak.⁴⁴ Hóseás nemzeti feltámadást hirdető próféciaja már összekapcsolja a JHVH mindenhatóságát, életet adó és elvevő, valamint halálból is kigyógyító, visszahozó, életre keltő erejét. Bár a Hós 6,2 szövegállománya közelít az egyéni feltámadásról szóló

⁴⁰ Enghy Sándor: *i. m.* 127–128.

⁴¹ Uo.

⁴² Johnston, Philip S.: *i. m.* 224.

⁴³ Uo. 222.

⁴⁴ Andersen, I. Francis – Freedman, David Noel: *Hosea. A New Translation with Introduction and Commentary*. Anchor Yale Bible, 24. Garden City, Doubleday 1980, 420–421.

szövegekhez, kontextusában értelmezve a közösség helyreállítására vonatkozik. Azonban fontos megjegyeznünk, hogy az LXX már az ἀναστησόμεθα igével fordítja a יִקְמוּ igét, amely alapot adott arra, hogy később testi feltámadással hozzák kapcsolatba.⁴⁵

1.2.3. Egyéb feltámadással kapcsolatos történetek

„A gonoszok nem támadnak fel” (Zsolt 1,5)

Az első zsoltárban az igazak és a gonoszok ítéletéről olvashatunk, az 5. vers azonban kettős olvasatot hordoz magában. A kutatók többsége egyetért abban, hogy az első zsoltár nem eszkatologikus, a benne megfogalmazott kettéválasztás a jelen közösségre vonatkozik. Azonban a לֹא-יִקְמוּ szókapcsolat értelmezhető úgy, hogy nem támadnak fel a gonoszok.⁴⁶ Ez a kései pszeudoepigráf iratokban rendszeresen megjelenik, vagyis az első zsoltárt mind a két esetben lehet értelmezni, későbbi korok belevetíthették saját eszkatologikus elképzeléseiket, ahogyan az LXX is ἀναστήσονται-nak fordítja. A Hós 6,2-höz hasonlóan az eredeti jelentése nem hordozta magában a feltámadás gondolatát, azonban később szókészletéből és témájából adódóan megfeleltethetővé vált az eszkatologikus ítéletnek és feltámadásnak.⁴⁷

A góél által nyújtott feltámasztás, halálból való kiváltás

A következőben két olyan textusra térünk ki, amelyben a halálból való kiváltást, illetve feltámasztást egy megváltó לֹא־יָאֵל (Jób 19,25: לֹא־יָאֵל) végzi. Azonban ez a megváltó nem feltétlenül jelenti a legközelebbi férfi hozzátartozó, a rokonmegváltó személyt, ugyanis lehet maga JHVH is. A Jób 19,25 („Mert tudom, hogy az én megváltóm él, és utoljára megáll a por fölött”) és a Zsolt 103,4 („megváltja életedet a sírtól, szeretettel és irgalommal koronáz meg”) esetében a megváltó, kiváltó a halálból való kiváltás összefüggésében olvasható. A góélnak kötelességei voltak a családon vagy csoporton belül, ugyanis ő volt az, aki a csoport vagy egyén érdekeit, illetve magát az egyént védte meg. A 3Móz 25,25 szerint akit eladtak rabszolgának, azt a góélnak kellett visszavásárolnia.⁴⁸ Maga JHVH is rendelkezik ezzel a joggal (Zsolt 19,15; 78,35; Jer 50,34; Ézs 41,14; 43,14). Mind a Zsolt 103,4, mind a Jób 19,25 a vele való szoros kapcsolatot feltételezi, amelyet még a halál sem szakíthat meg; de mindkét esetben feltételezhető, hogy nem a túlvilági

⁴⁵ Engly Sándor: *i. m.* 124.

⁴⁶ Johnston, Philip S.: *i. m.* 227–228.

⁴⁷ Ross, P. Allen: *A Commentary on the Psalms: Volume 1 (1–41)*. Kregel Exegetical Library. Kregel Academic & Professional, Grand Rapids, MI 2011, 192.

⁴⁸ Dányi József: Góél. In: Bartha Tibor (szerk.): *i. m.* I., (493–494) 525.

életre vonatkoznak, hanem a földi élet meghosszabbítására: JHVH képes elodáztatni a halált, s akár a halálból is „vissza tudja vásárolni” a zsoltárost és Jóbót. Jób történetének végén ez meg is mutatkozik. A Zsolt 130 költői stílusa pedig nem zárja ki, hogy JHVH a földi élet után is az övéivel lesz.⁴⁹ JHVH góél, mert népét rokoni szálakkal köti magához.

Az Ószövetség kanonikus irataiban nem találunk olyan textusokat, amelyek a maguk korában többet mondtak volna, mint amit az adott kor feltámadással kapcsolatos rendszere értelmezni tudott. Azt, hogy mi ezeket a textusokat ószövetségi feltámadástextusoknak mondjuk, a saját korunk és elődeink hermeneutikájának köszönhetjük, mint ahogyan Dániel könyvének szerzője is a maga korának hermeneutikájával értelmezte Ézsaiás szövegét, vagy ahogyan az LXX fordítói is.

A következőkben néhány olyan kánonon kívüli forrást fogunk megvizsgálni, amelyek az Ószövetséghez, később pedig az Újszövetséghez is kapcsolódnak.

2. Az ószövetség deuterokanonikus és pszeudoepigráf iratainak feltámadásképe

2.1. *Énók első könyve*

Énók első könyvének 1-től 36-ig terjedő fejezeteit a Virrasztók könyvének szokták nevezni. Ennek 20-tól 36-ig terjedő fejezetei az utolsó ítéletről szólnak. A 22,1–14 és a 24,1–27,5 látomásai azt mutatják be, hogy mi vár a lelkekre az utolsó ítélet előtt. A 25,3–7-ben a bekövetkezendő ítéletről szóló látomást találjuk. A 22,13-ban arról olvashatunk, hogy az elhunyt gonoszok lelke nem pusztul el az ítélet napján, de feltámadni sem fog.⁵⁰ Itt viszont tisztáznunk szükséges, hogy a lelkek nem valamiféle anyagtalan lények; ugyanis tudnak enni és inni, és fizikai fájdalmat is éreznek.⁵¹ Az pedig, hogy nem részesülnek a feltámadásban, büntetésük részét képezi. Azonban ezek a fejezetek nem magát a feltámadást írják le, hanem a végső ítélet előkészítését, amelyből a gonoszok kimaradnak. A hívőket, akik feltámadnak, szenvedéstől mentes és olyan hosszú örök élet várja a földi paradicsomban, mint amelyet az ősatyák élhettek meg (25,4–6). Az istentelenekre viszont az örök büntetés sorsa vár.⁵²

⁴⁹ Enghy Sándor: *i. m.* 119–122.

⁵⁰ A Salamon zsoltárai pszeudoepigráf irat 3., 13., 14. és 15. zsoltára is ehhez hasonlóan írja le a hívők és a gonoszok sorsát. Vö. Nickelsburg, George W. E.: *i. m.* 170–171.

⁵¹ Elledge, C. D.: *i. m.* 23–24.

⁵² Collins, John J.: The Afterlife in Apocalyptic Literature. In: Avery-Peck, Alan J. – Neusner, Jacob (eds): *Judaism in Late Antiquity. Part 4: Death, Life-After-Death, Resurrection and the World-to-Come in the Judaism of Antiquity*. Handbook of Oriental Studies, 49. Brill, Leiden–Boston–Köln 2000, (119–139) 123.

Egyes kutatók felhívják a figyelmet arra, hogy a könyv nagy hasonlóságot mutat a környező népek és vallásuk utolsó ítéletről szóló leírásaira, és hogy különösen nagy párhuzamot mutat az orfikus kultusz túlvilágképével,⁵³ ami arra utalhat, hogy Énók könyvének szerzője innen meríthette a lélek halhatatlanságának gondolatát.⁵⁴ Meglátásom szerint a Virrasztók könyvének szerzője inkább valamiféle materiális lelkekre gondolhatott, mintsem matéria nélküli lelkekre, ahogyan azt az orfikusok képzeltek. A lelkek szenvedése és a rájuk váró túlvilági sors, illetve az ószövetségi hagyomány (Ézs 26,9; Dán 12,1–3) azt sugallja, hogy ezek a lelkek valósága nem azonos a görög lelkek valóságával.

A továbbiakban megemlítünk néhány részletet az énöki hagyományból, amely árnyalja a képet a feltámadásról. Az 1Énók 83–90-ben, amely éjjeli látomásokban írja le a világtörténelmet, olvashatjuk az úgynevezett Állatok apokalipszisét, vagy más néven Állatszimbólum-látomást (85–90), amely szimbolikus állatalakokkal eleveníti fel Izráel történetét a kezdetektől a végidőig. A látomásban Izráel bárányként jelenik meg, az ellenséges népek pedig ragadozóként (89,10–90,42). Itt is megjelenik a szétválasztás, büntetés, illetve a jutalmazás gondolata. Érdekeség, hogy a megjutalmazott bárányok fehér bikává változnak át (90,34–38).

A szétválasztás apokaliptikus motívuma az 1Énók 91–105-ben, Énók levelében is megjelenik, amely a feltámadást az idők végezetére helyezi. A 103,3–4 és a 104,2–6 beszámolója szerint az elhunyt igazak lelke átváltozik és az angyalok örömeiben osztozik, a gonosz lelkekre viszont szenvedés vár.⁵⁵ A levélben nem beszél a test helyreállításáról, sem pedig a lélek halhatatlanságáról. A lelkek végállomása a mennyei öröm és nem a földi paradicsom; csak a testük pihen a földi szférában, lelkük a mennyekben él tovább. Ezzel a feltámadásképpel Énók levele már egy átmenetet mutat. Ehhez hasonló feltámadásképet mutat a Jubileumok könyve is (23,26–31).

2.2. *A Makkabeusok második könyve*

A Makkabeusok második könyvének 7. fejezetében egy újabb feltámadásképzetet találunk. Anyjuk ekképpen bátorítja a mártíromságot vállaló hét fiát (7,22–23):

„Nem tudom, hogyan formálódzatok a méhemből: nem én adtam belétek lélegzetet és életet, és nem én formáltam alakotokat egyen-egyenként. Így maga a világ teremője, aki eltervezi az embernek és mindennek létrejöttét, ő fogja irgalmából visszaadni nektek a lélegzetet és az életet, mivel most nem tekintetek saját magatokra az ő törvényéért.”

⁵³ Debreczeni Ákos: A feltámadásképek a kései görög kultuszokban, 69–71.

⁵⁴ Cielontko, Dávid: *i. m.* 39–40.

⁵⁵ Collins, John J.: *i. m.* 124.

A feltámadás itt az Isten törvényéhez való ragaszkodás jutalma. Ennek a feltámadásképnak teológiai mozgatórugója a *creatio ex nihilo* elve, amely szerint Isten képes a semmiből is teremteni (7, 28–29):

„Kérlek, gyermekem, tekints az égre és a földre, nézz meg mindent rajtuk, hogy belásd: Isten mindezt nem a már meglévő anyagból teremtette – és ugyanígy jött létre az ember is. Ne félj ettől a hóhértól, hanem légy méltó testvéreidhez. Fogadd el a halált, hogy majd irgalom által visszanyerjelek téged testvéreiddel együtt.”

A Makkabeusok második könyve nem beszél a lélek feltámadásáról, sem a vég-időkről. A mártírok feltámadása Isten hatalmát és az iránta tanúsított hűségüket bizonyítja az elnyomó hatalommal szemben. C. D. Elledge arra hívja fel a figyelmet, hogy az itt olvasható feltámadásképnél a nemzet feltámadását is magában hordozza. Itt nem egyszerűen csak a mártírok sorsáról van szó, hanem az egész nemzetről, ahogyan ezt fentebb Ézsaiásnál is láthattuk.⁵⁶

2.3. Júda testamentuma, Ezsdrás negyedik könyve és Bárúk apokalipszise

Az egyetemes feltámadás gondolata pszeudoepigráf iratokban is megjelenik. A Júda testamentumának 25. fejezete szerint az ósatyák feltámadása után mindenki feltámad, de akik az Úrért haltak meg, életre kelnek (οἱ διὰ Κύριον ἀποθανόντες ἐξυπνισθήσονται ἐν ζωῇ – 25,4), az istentelenek és bűnösök pedig gyászolnak és siránkoznak (οἱ δὲ ἀσεβεῖς πενθήσουσι, καὶ οἱ ἁμαρτωλοὶ κλαύσονται – 25,5).⁵⁷ A 4Ezsdrás 7,32-ban Dán 12,2 gondolatvilága köszön vissza: a föld visszaadja a benne alvókat, kiadja a lelkeket. Ugyanígy Bárúk apokalipszise is az egyetemes feltámadás gondolatát hirdeti: a föld majd visszaadja a holtakat, akik amikor életre kelnek, földi testükhöz hasonló formában lesznek felismerhetőek (2Bárúk 50,2–4).⁵⁸

* * *

A vizsgált iratok jól mutatják, hogy a feltámadás gondolata nem volt egységes a deuterokanonikus és pszeudoepigráf irodalomban sem. Jól látható, hogy egyes szerzőkörök gondolatai és tradíciói miként csapódnak le, illetve kerülnek továbbgondolásra. Feltételezhető, hogy ez a tagoltság a későbbi iratokban is lecsapódik.

⁵⁶ Elledge, C. D.: *i. m.* 27.

⁵⁷ Charles, Robert Henry: *The Greek Versions Of The Testaments Of The Twelve Patriarchs. Edited from Nine Mss. Together with the Variants of the Armenian and Slavonic Versions and Some Hebrew Fragments.* The Clarendon Press, Oxford 1908, 104.

⁵⁸ Kovács Károly: *Hellenizmus, Róma, zsidóság. Az Újszövetség korának világa.* Útitárs, Köln–Bécs 1969, 445.

3. Kumrán

A következőben két kumráni szöveget fogunk megvizsgálni, amelyek árnyalják az esszénusokról alkotott általános nézetet. A 4QPseudo-Ezékiel (4Q385 – 4Q391) hat tekercstörredékből variáns maradt fenn. Rekonstrukciójukból kiderül, hogy a kumráni közösség nemcsak újraértelmezte az Ez 37,1–11 látomását, hanem kiegészítette azt a testi feltámadás gondolatával. Míg az ószövetségi változat szerint a látomás Izráel helyreállítását jelenti, addig a kumráni közösség csak az igazakra vonatkoztatja és az egyéni kegyességi élet színterére korlátozza a feltámadást: ez a végidőkben következik be mint az egyén megélt kegyességéért járó jutalom (4Q385 3,3).⁵⁹ A 4Q521 (Messiási apokalipszis) kozmikus eseményként írja le a végítéletet és a feltámadást. Az igazak a mennyei világban élnek tovább, míg a gonoszok a halál völgyében, a mélység hídjá mögött.⁶⁰ A 4Q521 2. tör. II+4/12 „...holtakat életre kelti...”⁶¹ szavai az Ézs 61,1-re utalhatnak. Alan F. Segal egyértelműen mellett érvel, hogy ez a vers annak bizonyítéka, hogy Kumránban hittek a test feltámadásában.⁶² A 4Q521-ből nem derül ki, hogy miként megy végre a feltámadás, viszont az előző példák alapján – figyelembe véve főleg a 4Q Pseudo-Ezékiel rekonstrukciós eredményeit is – talán úgy, hogy az csupán az igazakra vár.

A kumráni tekercsekben csak két helyen találkozunk a feltámadás gondolatával, azonban megfigyelhető, hogy mindig a végidőkhöz kapcsolódik, és a Pseudo-Ezékiel fragmentumok rekonstrukciója alapján az a sajátossága, hogy az jutalomként jelenik meg az egyéni kegyesség szintjén.

4. Alexandriai Philón és Josephus Flavius

Philón és Josephus műveiben a feltámadás gondolata nem jelenik meg úgy, mint az előbbi forrásokban, viszont ahol a lélek halhatatlanságáról van szó zsidó filozofikus talajon, ahhoz hipotézisem szerint valamiképpen hozzátartozik a fel-

⁵⁹ Dimant, Devorah: Resurrection, Restoration, and Time-Curtailing in Qumran, Early Judaism, and Christianity. In *Revue de Qumrán* 19. (2000/4), (527–548) 532–533.

⁶⁰ Hasonló motívum jelenik meg a zoroasztrikus eszkatológiában is. Vö. Debreczeni Ákos: A zoroasztrikus lélekképzet(ek). In: Ledán M. István – Németh Áron (szerk.): *Az ókori keresztény világ (VII–IX.). Eszkatológiai mozaikok.* A Debreceni Református Hittudományi Egyetem Patmosz – Bibliai Tudományok Kutatóintézetének kiadványsorozata 14. Debrecen, DRHE Patmosz Kutatóintézet, Debrecen 2023, (57–70) 59–65.

⁶¹ Vö. Frölich Ida: *A kumráni szövegek magyarul.* Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész-tudományi Kar, Szent István Társulat, Budapest 2000, 531.

⁶² Segal, Alan F.: *Life After Death*, 299.

támadás is. Elsőként vizsgáljuk meg Philónt, hogy mit írt a lélek halhatatlanságáról, azaz a feltámadásról.

4.1. *Alexandriai Philón*

Alexandriai Philón a görög nyelvű diaszpórai zsidósághoz tartozott, közép-platonista, sztoikus elveket vallott, s ezzel a lehető legtávolabbra helyezte magát a palesztinai zsidóságtól. Azonban minden írásában próbálta a zsidó szent iratok filozófiai jelentőségét is bemutatni, sőt olykor azt is állítva, hogy Mózes egyik-másik tanítása megelőzte a görög filozófusok tételeit.⁶³

„Philón, miközben a Tórát abszolút tekintélynek tartotta, allegorikus írásmagyarázatával azt igyekezett bizonyítani, hogy a szent iratok nemcsak az isteni igazságok megbízható tárháza, hanem egyben a filozófiáé is, és ezek műveltséget is nyújtnak. Minden részletük erkölcsi és szellemi útmutatást üzen, és pedig a kortárs görög filozófiák tanításával összhangban.”⁶⁴

Egyes kutatók szerint orphikus tanokat vallott, amely szerint a test a lélek bőrtőne.⁶⁵ Dualista filozófiája szerint az ember „földi anyagból” és „a mennyből származó lélekből” áll (*De opificio mundi* 134–135). A lélek eredete Istentől származik, amely preegzisztens, s ezért nem pusztulhat el a halál után. Ezt a lelket Isten lehelt az emberbe, vagyis részeltette az ő isteni természetéből. Philón dualista gondolkozása szerint a lélekben „az isteni szellem lehelete vagy szikrája lakik, a mulandó és halandó test pedig gonosz, amely fogva tartja a lelket”.⁶⁶ Philónnál központi elem, hogy az emberi lelket két részre osztja, létezik az emberben egy racionális és egy irracionális lélek (*De gigantibus* 28–31). A túlvilági létben ez a kettősség megszűnik, és csak a tiszta „isteni lenyomat” marad meg, amely „angyalokhoz hasonlóvá válik” (ἵσος ἀγγέλοις γεγωνώς – *De somniis* I. 141).

Philónnál nem található kozmikus eszkatológia, az emberi lélek végcélja visszatérés az isteni egységbe. Nem találunk nála végítéletet sem, a jó és gonosz lelkek elválasztását. Ő az egyén bölcs életvitelére összpontosít, amelynek a földi kötöttségektől való megszabadulás a jutalma: az emberbe lehelt isteni lélek, az irracionális lélek visszatér a mennyei szférába, ahonnan jött,⁶⁷ és ismét visszakerülhet a földi, testi világba.⁶⁸ Philón túlvilágképe megegyezik a görög filozófiai iskoláival, amelybe

⁶³ Adorjáni Zoltán: *A therapeuták kontemplatív kegyessége*. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 2007, 22.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Grabbe, Lester L.: Eschatology in Philo and Josephus. In: Avery-Peck, Alan J. – Neusner, Jacob (eds): *i. m.* (163–185) 164–165.

⁶⁶ Kovács Károly: *i. m.* 395.

⁶⁷ Grabbe, Lester L.: *i. m.* 172.

⁶⁸ Nickelsburg, George W. E.: *i. m.* 133.

ő is beletartozik, azonban ez a kép sajátos színezetű. Mivel Philón zsidó gyökerekkel rendelkezik, az ószövetségi tanítást sztoikus és platonista szókészlettel kívánta közvetíteni. Ezzel egyedülálló módon magyarázza, fogalmazza meg és teszi érthetővé a görög világ számára a zsidó „filozófia” gondolatait.⁶⁹

* * *

Hipotézisemet nem tudtam igazolni Philón esetében, azonban figyelemre méltó, hogy a lélek átváltozása és angyali formát öltése (ἴσος ἀγγέλοις γεγωνώς) a fentebb szemlézett pszeudoepigráf iratokban is megjelenik, s ezt a jelenséget a közös ószövetségi háttérnek tulajdoníthatjuk.

4.2. *Josephus Flavius*

Akárcsak Philón esetében, itt azt a kérdést tesszük fel: mit érthetett Josephus halhatatlan lelken? Feltámadást vagy reinkarnációt? A *zsidók történetében* (*Ant*) és *A zsidó háborúban* (*Bel*) összesen hat helyen olvashatunk a feltámadásról: háromszor és háromszor (*Ant* XVIII. 1,3.4.5; *Bel* II. 8,10–11.14; III. 8,5). A lélekről szóló egyik legjelentősebb értekezése a *Contra Apionem*⁷⁰ című írásában található, ahol Philónhoz hasonlóan ő is úgy véli, hogy a halálban elválík a lélek a romlandó testtől, és csupán a lélek részesül a halhatatlanságban. Megtörténik a jó és a gonosz lelkek szétválasztása, s az előbbiek jutalomban, az utóbbiak pedig büntetésben részesülnek. A *Bel* II. 8,14-ben pedig ezt olvashatjuk a farizeusokról:

„Tanításuk szerint a lélek halhatatlan [ἄφθαρτον, betű szerint: *romolhatatlan*], de csak a jó lelkek kerülnek a halál után más testbe, a gonoszok örök büntetést szenvednek.”⁷¹

⁶⁹ Cielontko, Dávid: *i. m.* 58–59. Adorjáni Zoltán: *i. m.* 28–29.

⁷⁰ *Contra Apionem* II. 217–219 (30): „[...] a törvény szerinti életet folytatóknak jutalma nem ezüst, avagy arany, nem kapnak vadolaj-, vagy zeller-koszorút, nem hirdetik nevüket fennhangan: mindenki abban bízik, hogy a saját lelkiismerete tanúskodik érte, mivel törvényhozónk ezt meghirdette, Isten pedig erős ígéretet tett, hogy nem felejtí el a jótetteket, sem azokat, akik a törvényeket megtartották, sőt ha meg kellett halni érte, készséggel meg is haltak. Ezeknek Isten a feltámadást és az idők visszatérésekor az üdvözült életet helyezte kilátásba.” Flavius Josephus: *Apion ellen, avagy a zsidó nép ősi voltáról*. Prométheus Könyvek 5. Görögből fordította, jegyzetekkel ellátta és az utószót írta Hahn István. Helikon Kiadó, Budapest 1984, 81.

⁷¹ A fordítás forrása: Flavius Josephus: *A zsidó háború. Függelékül: Flavius Josephus önéletrajza*. Ford. Révay József. Ötödik kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest 1964, 154. Ld. még *Ant* XVIII. 1,3: „Hiszik, hogy a lélek halhatatlan [ἀθάνατον] és hogy a túlvilágon jutalmat vagy büntetést kap aszerint, hogy erényes, vagy bűnös volt-e az ember és pedig a bűnösök örök rabságban fognak majd sínylődni, az erényesek pedig hatalmat nyernek, hogy visszatérhesenek az életbe.”

Azonban a farizeusok nem hittek a lélekvándorlásban.

Az esszénusok túlvilági képzetéről a *Bel* II. 8,11-ben olvashatunk:

„[...] megingathatatlanul hisznek benne, hogy a test ugyan romlandó és elenyészik, a lélek azonban halhatatlan, s örökké él [ἀθανάτους ἀεὶ διαμένειν], a legfinomabb éterből származik, s valami természeti varázslat révén leszáll, és a test mint a börtön, magába zárja. Mihelyt azonban kiszabadul a test börtönéből, boldogan a magasba lebben, mintha hosszú szolgaságból szabadult volna. A görög filozófusok véleményével egyezően azt állítják, hogy a jók tovább élnek az óceánon túl, olyan helyen, ahol sem eső, sem hőség nem zaklatja őket [...]; viszont a gonoszok sötét és jéghideg barlangba kerülnek örök szenvedésre.”⁷²

Josephus itt a feltámadásról beszél, azonban teljesen világos, hogy akárcsak Philón, olyan képzetek szókinsét veszi igénybe, amelyek közismertek voltak olvasói előtt, és ő is azt szándékozta bizonyítani, hogy a zsidó vallási tanok nem teljesen idegenek, se nem alábbvalóak a görög filozófusok tanításainál.⁷³ Talán ez támasztja alá, hogy a sadduceusok felfogását, amely szerint „a lélek a testtel együtt elpusztul” (*Ant* XVIII.1,4).⁷⁴

* * *

Alexandriai Philón és Josephus Flavius a görög-római világ fogalmaival ismerteti a zsidó vallás feltámadás- és túlvilágképzeteit, és ezért beszélnek halhatatlan lélekről, amely akár újból testet is ölthet. De míg Josephus a görög fogalmakat analógiákként veszi igénybe a zsidó felfogás ismertetésére, és megmarad a farizeus és szaddaceus hitfelfogás mellett, addig Philónnál a „filozófiával kötött frigye”⁷⁵ miatt szinkretizmust észlelhetünk, azaz vallásfilozófiát művel. Karasszon István találóan írja a *Märtyrertheologie: 2Makk und Josephus* című tanulmányában: „Josephus római kocsin utazott a történetírás útján, viszont zsidó üzemanyaggal.”⁷⁶

⁷² Flavius Josephus: *A zsidó háború*, 152–153.

⁷³ Vö. Grabbe, Lester L.: *i. m.* 175–176.

⁷⁴ Flavius Josephus: *A zsidók története*. Ford. Révai József. Felelős kiadó: Káldor György. Renaissance kiadás, Budapest 1946, 779.

⁷⁵ Adorjáni Zoltán: *i. m.* 29.

⁷⁶ „Josephus fuhr auf dem Weg der Geschichtsschreibung in einem römischen Wagen – aber mit jüdischem Benzin.“ Karasszon, István: *Märtyrertheologie: 2Makk und Josephus*. In: Kókai-Nagy, Viktor – Vér, Ádám (eds): *Josephus and the Maccabees*. Deuterocanonical and Cognate Literature Studies, 59. De Gruyter, Berlin–Boston 2025, (187–202) 200.

Összegzés

Összegzésképpen két táblázatban ábrázoljuk, hogy a feltámadás képze mi-lyen minőségben jelent meg, illetve hogy kikre vonatkozik.

<i>Feltámadás</i>	<i>A lélek halhatatlansága</i>	<i>Nincs túlvilági élet</i>
Ézs 26, ⁷⁷	Philón	Tóra
Virrasztók könyve		Deut 32,39
2Makk		1Sám 2,6
Dániel könyve		1Kir 17,21–22
Énók levele		2Kir 4,18–37
Állatok apokalipszise		2Kir 13,20–21
Messiási apokalipszis 4Q521		Ez 37,1–14
4Q Pszeudo-Ezékiel		Hós 6,1–2
Júda testamentuma 25,4–5		Jób 19,25
4Ezsdrás 7,32		Zsolt 130
2Bárúk 50,2–3		
Sarizeusok	Esszéusok	Sadduceusok
Josephus		

<i>JHVH hatalma</i>	<i>Egyéni</i>	<i>Közösségi</i>	<i>Egyéb</i>
Deut 32,39	Ézs 26, ⁷⁸	Ez 37,1–14	Jób 19,25
1Sám 2,6	Virrasztók könyve	Hós 6,1–2	Zsolt 130
1Kir 17,21–22	2Makk		
2Kir 4,18–37	Dániel könyve		
	Énók levele		
	Állatok apokalipszise		
	Messiási apokalipszis 4Q521		
	4Q Pszeudo-Ezékiel		
	Júda testamentuma 25,4–5		
	4Ezsdrás 7,32		
	2Bárúk 50,2–3		

⁷⁷ A visszamenőleges hagyomány szerint.

⁷⁸ A visszamenőleges hagyomány szerint.

Felhasznált irodalom

- Adorjáni Zoltán: *A therapeuták kontemplatív kegyessége*. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 2007.
- Andersen, I. Francis – Freedman, David Noel: *Hosea. A New Translation with Introduction and Commentary*. Anchor Yale Bible, 24. Garden City, Doubleday 1980.
- Auld, A. Graeme: *I & II Samuel. A Commentary*. The Old Testament Library. Westminster John Knox Press, Louisville 2011.
- Balogh Csaba: Halál utáni élet és feltámadás az Ószövetségben és a keresztyén írásmagyarázatban. In: *Református Szemle*, 110. (2017/5), 463–479.
- Cavallin, Hans Clemens Caesarius: *Life After Death: Paul's Argument for the Resurrection of the Dead in I Cor 15. Part 1: An Enquiry into the Jewish Background*. Coniectanea Biblica: New Testament Series, 7. CWK Gleerup, Lund 1974.
- Charles, Robert Henry: *The Greek Versions Of The Testaments Of The Twelve Patriarchs. Edited from Nine Mss. Together with the Variants of the Armenian and Slavonic Versions and Some Hebrew Fragments*. The Clarendon Press, Oxford 1908.
- Collins, John J.: The Afterlife in Apocalyptic Literature. In: Avery-Peck, Alan J. – Neusner, Jacob (eds): *Judaism in Late Antiquity. Part 4: Death, Life-After-Death, Resurrection and the World-to-Come in the Judaisms of Antiquity*. Handbook of Oriental Studies, 49. Brill, Leiden–Boston–Köln 2000, 119–139.
- Cielontko, Dávid: Resurrection in Early Judaism within the Context of Existing Beliefs About the Afterlife. In: Bargár, Pavol (ed.): *Bible, Christianity, and Culture. Essays in Honor of Professor Petr Pokorný*. Karolinum Press, Prague 2023, 31–64.
- Dányi József: Góél. In: Bartha Tibor (szerk.): *Keresztyén bibliai lexikon*. I. kötet. A Magyarországi Református Egyház Kálvin Kiadója, Budapest 1993, 493–494.
- Dimant, Deborah: Resurrection, Restoration, and Time-Curtailing in Qumran, Early Judaism, and Christianity. In *Revue de Qumrán* 19. (2000/4), (527–548) 532–533.
- Debreczeni Ákos: A zoroasztrikus lélekképzet(ek). In: Ledán M. István – Németh Áron (szerk.): *Az ókori keresztyén világ (VII–IX.). Eszkatológiai mozaikok*. A Debreceni Református Hittudományi Egyetem Patmosz – Bibliai Tudományok Kutatóintézetének kiadványsorozata 14. Debrecen, DRHE Patmosz Kutatóintézet, Debrecen 2023, 57–70.
- Elledge, C. D.: *Resurrection of the Dead in Early Judaism, 200 BCE – CE 200*. Oxford University Press, Oxford 2017.
- Enghy Sándor: *Halál és élet. Ószövetségi összefüggések*. Hernád Kiadó, Sárospatak 2024.
- Flavius Josephus: *Apíon ellen, avagy a zsidó nép ősi voltáról*. Prométheus Könyvek 5. Görögből fordította, jegyzetekkel ellátta és az utószót írta Hahn István. Helikon Kiadó, Budapest 1984.

- Flavius Josephus: *A zsidó háború. Függelékül: Flavius Josephus önéletrajza*. Ford. Révay József. Ötödik kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest 1964.
- Flavius Josephus: *A zsidók története*. Ford. Révai József. Felelős kiadó: Káldor György. Renaissance kiadás, Budapest 1946.
- Friedman, Richard Elliott – Overton, Shawna Dolansky: Death and Afterlife: The Biblical Silence. In: Avery-Peck, A. J. – Neusner, J. (eds): *Judaism in Late Antiquity. Part 4: Death, Life-After-Death, Resurrection and the World-to-Come in the Judaisms of Antiquity*. Handbook of Oriental Studies, 49. Brill, Leiden–Boston–Köln 2000, 35–59.
- Frölich Ida: *A qumráni szövegek magyarul*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész tudományi Kar, Szent István Társulat, Budapest 2000.
- Gamberoni, Johann: קוּם *qúm*. In: Botterweck, G. Johannes – Ringgren, Helmer – Fabry, Heinz-Josef (eds): *Theological Dictionary of the Old Testament*. Vol. XII. Trans. by Douglas W. Stott. William B. Eerdmans Publishing Company Grand Rapids, Michigan–Cambridge, U. K. 2003, 589–612.
- Grabbe, Lester L.: Eschatology in Philo and Josephus. In: Avery-Peck, Alan J. – Neusner, Jacob (eds): *Judaism in Late Antiquity. Part 4: Death, Life-After-Death, Resurrection and the World-to-Come in the Judaisms of Antiquity*. Handbook of Oriental Studies, 49. Brill, Leiden–Boston–Köln 2000, 163–185.
- Herczeg Pál: Halál. In: Bartha Tibor (szerk.): *Keresztény bibliai lexikon*. I. kötet. A Magyarországi Református Egyház Kálvin Kiadója, Budapest 1993, 556–558.
- Karasszon, István: Märtyrertheologie: 2Makk und Josephus. In: Kókai-Nagy, Viktor – Vér, Ádám (eds): *Josephus and the Maccabees*. Deuterocanonical and Cognate Literature Studies, 59. De Gruyter, Berlin–Boston 2025, 187–202.
- Kovács Károly: *Hellenizmus, Róma, zsidóság. Az Újszövetség korának világa*. Útitárs, Köln–Bécs 1969.
- Nelson, D. Richard: *Deuteronomy. A Commentary*. The Old Testament Library. Westminster John Knox Press, Louisville 2002.
- Nickelsburg, George W. E.: *Resurrection, Immortality, and Eternal Life in Intertestamental Judaism and Early Christianity*. Harvard Theological Studies, 56. Harvard University Press, Cambridge 2006.
- Philip S.: *Shades of Sheol: Death and Afterlife in the Old Testament*. Apollos. InterVarsity Press, Downers Grove, IL 2002.
- Ross, P. Allen: *A Commentary on the Psalms: Volume 1 (1–41)*. Kregel Exegetical Library. Kregel Academic & Professional, Grand Rapids, MI 2011.
- Segal, Alan F.: *Life After Death: A History of the Afterlife in the Western Religions*. Doubleday, New York 2004.
- Seow, Coon-Leong: *Daniel*. Westminster Bible Companion. Westminster John Knox Press, Louisville 2003.

Sigvartsen, Jan Age: *Afterlife and Resurrection Beliefs in the Apocrypha and Apocalyptic Literature*. Vol. 1–2. Jewish and Christian Texts in Contexts and Related Studies, 29. Bloomsbury T&T Clark, London–Oxford–New York–New Delhi– Sydney 2019.

Sweeney, A. Marvin: *I & II Kings. A Commentary*. The Old Testament Library. Westminster John Knox Press, Louisville 2007.

* * *

Concepts of Resurrection in Judaism

Resurrection is a foundational doctrine of the Christian faith. The New Testament proclaims not only the resurrection of Jesus from the dead, but also the future resurrection of those who believe in him. The present study investigates the roots of this conviction: what preceded this central doctrinal claim of the New Testament? To this end, it surveys the antecedents found in the books of the Old Testament in canonical order and grouped by authorship, and further addresses the views reflected in the deuterocanonical and pseudepigraphal writings.

Keywords: resurrection, Jewish views of the afterlife, pseudepigraphal literature, Qumran, Philo of Alexandria, Flavius Josephus.